

פתח דבר

וְגִדּוּל מִנְרָאָה הֲלֵא נִרְאָה
וּמוֹפְלָא מִיַּשׁ סוּד הָאֵינן
פְּקֻדְנֵי נָא, אֵלֵי, וְאֶרְאָה
מֵה יִשְׁכּוֹן מֵאַחֲרֵי גְבוּל־עֵינן

בת מרים, "מרחוק", שירים, 146

ספר זה מבוסס על שלוש הרצאות פומביות שהרציתי במכון ון ליר במסגרת סדרת "הקשרים", בחורף תשס"ה (נובמבר 2004). הרצאות אלה הן חלק ממחקר מתמשך על מהותן של מגילות מדבר יהודה, על זהות כותביהן, על מטרת כתיבתן, על משמעותן ההיסטורית והקשרן ההיסטוריוגרפי, ועל המחשבה הדתית ותפיסת העולם המיסטית הנשקפות בהן. מאז גילוי המגילות בשנת 1947 ועד ימינו נושאים אלה שנויים במחלוקת ומהווים נושא לפולמוס ומחקר. היסטוריונים, ארכיאולוגים, בלשנים, חוקרי מקרא, חוקרי מגילות וחוקרי המחשבה היהודית והנוצרית בשלהי העת העתיקה הציעו ועדיין מציעים תשובות שונות לשאלות הרבות העולות מהממצא הארכיאולוגי בקומראן ומהעדויות הכתובה במגילות מדבר יהודה.

בספרי *מקדש ומרכבה*, *כוהנים ומלאכים*, *היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה* (תשס"ג) הצעתי לראות ב־930 מגילות מדבר יהודה, שנשמרו במלואן, בחלקן או במיעוטן, שרידים של ספרייה כוהנית שכולה ספרי קודש. ספרייה מקודשת זו, אשר נכתבה בעברית ובארמית, מחולקת לשני חלקים עיקריים: חלקה, הלא ידוע בעיקרו, נוצר בתקופה של פולמוס ומחלוקת בשתי המאות האחרונות לפני הספירה; חלקה, הידוע מן האסופה המקראית, משמר נוסחים שונים של ספרות עתיקה שקדמה במאות שנים למחלוקת ולפילוג. המכלול הנשמר והמכלול הנוצר נמצאו יחד במגילות שנגנזו במערות מדבר יהודה סמוך לקומראן. ההנחות והמסקנות שהעליתי בספרי עוררו שורה של דיונים בעל פה ובכתב והניעו אותי להמשיך ולדון בנושא מזוויות נוספות המוצעות בספר זה. בסדרת ההרצאות שהספר מתבסס עליה הרחבתי את הדיון בחלקיה השונים של ספריית המגילות, בנסיבות ההיסטוריות של היווצרותה, במיתוס הספרייה החורג מגבולות הזמן והמקום, ובזהות מחבריה, מעתיקה, שומריה ומנחיליה. עוד דנתי בתודעתם המיסטית חוצת הגבולות של מחברי המגילות, ובסיפור השתלשלות הספרייה מעולם המלאכים לעולם הכוהנים, המתועד בחיבורים השונים שנמצאו בקומראן. הממצא הכתוב, הכולל כאמור חיבורים מקודשים עתיקי ימים שקדמו למחלוקת וחיבורים מקודשים מאוחרים שנוצרו בשתי

המאות האחרונות לפני הספירה, בעידן של פילוג ומחלוקת, משקף מאבק בין זיכרונות היסטוריים חלופיים הקשורים במיתוס זה. הדיון עוסק ביחס בין ממשותן ההיסטורית של המגילות בתקופה של חילופי משמרות, מאבק ופולמוס, ובין המיתוס בדבר ספר, מספר וסיפור, השוזרים את העולם הנגלה בעולם הנעלם ומציעים היסטוריה חלופית של העולם היהודי בעת העתיקה.

בחלקו הראשון של הספר אתאר את הרקע ההיסטורי להיווצרותה של ספריית המגילות ואסרטט את פניה הביבליוגרפיים של ספרייה זו, שלא תוארו עד כה לקורא העברי. בחלקו השני אעמוד על סיפור היווצרות הספרייה הכרוך במיתוס כוהני בדבר מקור הדעת, האמת, הדרור והצדק, הקשורים בראשית לימוד הקריאה, הכתיבה והחישוב, בשמירת מחזורי השבתות, השמיטות והיובלים המעוגנים בשבועה ובברית, וביחסי הגומלין בין הנגלה לנעלם המתועדים בספריית כתבי קודש. עוד אדון בתוכנה הייחודי המקודש של ספריית המגילות, שמקורו נודע משמים, בחלום ובחזון, בהתגלות ובנבואה, ובזיקתה המהותית של ספרייה זו למסורת לוח מועדי ה', מקראי קודש, מועדי דרור, ולמסורת המקומות שאלוהים שוכן ומתגלה בהם בתמורות העתים ומעבר להן. הדיון ייסוב על נסיבות השתלשלות הספרים מעולם המלאכים לעולמם של הכוהנים והלויים במסורת המגילות, ועל זהות הנוחלים, שוחרי הדעת, והמנחילים, המכונים ידעים, מלאכי קודש ואלוהי דעת. הדיון בכוהנים, בלויים ובמלאכים במגילות מדבר יהודה ובנוסחיהן המקבילים בספרות החיצונית קשור בזמן מקודש, במקום מקודש, בפולחן מקודש ובזיכרון מקודש, ובמהות קשרי הגומלין בין מישורים אלה.

הגבולות בין מיתוס להיסטוריה אינם חד-משמעיים כאשר מדובר בעבר הרחוק מרחק אלפי שנים, המיוצג בחיבורים אשר לפי המסורת הכוהנית מעוגנים במקורות הראה אלוהיים ומלאכיים. חיבורים אלה עוסקים באושיות התודעה ההיסטורית ובתשתיתה בעולם הסמוי מן העין, המכונן את הקדושה, את החוק, את הדעת, את האמת והצדק ואת ביטויים ביצירה הכתובה במסורת היהודית בעת העתיקה. קל וחומר שהבחנות אלה אינן חד-משמעיות כאשר המיתוס וההיסטוריה כאחד משיקים למסורת המקראית, העשויה להיקרא כמיתוס מכונן וכהיסטוריה שהאל מתערב במהלכה, בעיני קוראים שונים בחליפות העתים. ההבחנות בין גבולות שבין מציאות היסטורית, הניתנת לחקירה ביקורתית אובייקטיבית לכאורה, ובין תודעה מכוננת מציאות, העולה ברוח היוצרת השוזרת בין דמיון למציאות, שהיא סובייקטיבית באופן בלתי נמנע, אינן פשוטות כל עיקר.

שאלות רבות בדבר המציאות ההיסטורית של כתבי המגילות ושומריהן נשארו ללא הכרעה ברורה גם לאחר שישים שנות מחקר, אולם דבר אחד ברור לגמרי למקרא הממצא הכתוב – כתבים רבים ושונים, שכתביהם הגיעו אלינו במגילות קומראן, כתבו במגוון דרכי ביטוי יצירות מפעילות בסיפור ובשיר,

בחוק ובמיתוס, הקשורות ביניהן בהיבטים מורכבים המצרפים בין העולם הארצי הנגלה לעולם האלוהי הנעלם. יצירות אלה מבטאות השקפת עולם בהירה ומנומקת, המעגנת את הנגלה בנעלם ומפרשת את ההיסטוריה ואת ממדיה המכריעים, הקשורים בחוק ובפולחן, בקודש ובמקדש, בזיכרון, בסיפור ובשיר, בזיקה לאל ולמלאכים. הקשר הנצחי בין שני העולמות התגלה בתודעתם של יחידי סגולה שחרגו מעולמם של בני חלוף וחצו את הגבולות בין הארצי לשמימי וראו 'מה ישפון מאַחַרֵי גְבוּל־עֵינַי'. התעודות, הספרים, השירים והמגילות המבטאים את פרייה של השראה שמימית זו, הקשורה בנבואה, בחזון ובדעת, נשמרו בידי כוהנים ולויים שהופקדו על שמירת דברי האל והמלאכים ועל הנחלתם. דברו של העולם הסמוי מן העין, הנוכח זה אלפי שנים בביטוי כתוב, משתקף בבהירות במחוזות זיכרון שונים המתועדים במגילות ובספרים, הבוראים את יחסי הגומלין בין העולם הנגלה לעולם הנעלם בספר, מספר וסיפור.

אני מודה מקרב לב למורי, לעמיתיי ולתלמידיי בחוג למחשבת ישראל, באוניברסיטה העברית בירושלים, שבמחיצתם המאלפת התגבשו, נבחנו והתלבנו הרעיונות המוצעים בספר זה במשך שנים רבות של קריאה ולימוד, מחקר והוראה. מספרם של מורי החוג ותלמידי, אלה שלמדתי מהם בעל פה ובכתב על המחשבה היהודית לדורותיה, בארבעת העשורים האחרונים, רב מכדי למנות את כולם בשמותיהם. על כן תודתי העמוקה שלוחה לכל הלומדים והמלמדים, הקוראים והכותבים, החוקרים ואוהבי הספר, ששהיתי במחיצתם המחכימה במכון למדעי היהדות, באוניברסיטה העברית בירושלים. תודה לבבית שלוחה לכל עמיתיי במחלקה לדתות באוניברסיטת פרינסטון, שם למדתי ולימדתי בשנת שבתון מרחיבת דעת והצגתי לראשונה את הרעיונות שספר זה דן בהם; תודה מיוחדת לידידי פרופ' ג'ון גייגר, פרופ' פטר שפר ופרופ' איליין פייגלס, חוקרי פרינסטון העוסקים בעולם הרוחני היהודי-הנוצרי של שלהי העת העתיקה, על שזיכו אותי בחוויה אינטלקטואלית יוצאת דופן אגב דיון ביקורתי במגילות מדבר יהודה וספרות ההיכלות, וחלקו עמי מחוכמתם בנדיבות ובמאור פנים. הוראת קורסים בתולדות המחשבה המיסטית היהודית בעת העתיקה לתלמידי המוסמך בישיבה יוניברסיטי, בסמסטר הקיץ מדי שנה לאורך שנות האלפיים, זימנה לי הזדמנות לדון ברעיונות שספר זה עוסק בהם, העניקה לי חוויה לימודית מרתקת והעמידה לרשותי ספרייה עשירה שיכולתי להשלים בה את עבודתי. על כל אלה אני אסירת תודה לאנשי ישיבה יוניברסיטי – פרופ' ארתור היימן, דיקן בית הספר הגבוה ללימודי היהדות, לפרופ' חיים סולובייצ'יק ולספרני הספרייה על שם גוטסמן, שסייעו בסבר פנים יפות וביעילות שאין דומה לה במציאת מענה לכל שאלה ביבליוגרפית מן העבר הקרוב והעבר הרחוק. תודה לבבית שלוחה לידידי

ועמיתיי פרופ' אביגדור שנאן, פרופ' יאיר זקוביץ ופרופ' יורם בילו בקבוצת המחקר "עולים ויורדים" בסכוליון, מרכז רב-תחומי למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, שבמחיצתם המלבבת נדונו ונערכו הרצאות אלה לספר בשלוש השנים האחרונות. תלמידי המחקר של הקבוצה אביטל ארז, נורית הירשפלד, גילה וכמן, חנה וורסמן, נח חיות ואדם קליין-אורון הוסיפו רעננות נעורים וזוויות ראייה חדשות לחוויה הלימודית הבין-תחומית ולעבודה המחקרית של הקבוצה. הצירוף של דיאלוג מחקרי רב-תחומי בין-דורי פורה, שמזמן הסכוליון לכל חבריו, עם סביבת עבודה מאירת פנים התורמת לרוחב דעת, ליצירה מקורית ולרוח טובה, מעלה רחשי תודה עמוקים לכל עובדיו ולומדיו, ולעומד בראשם, פרופ' ישראל יובל.

במהלך השנים שספר זה נכתב והרעיונות המוצעים בו הוצגו בהרצאות פומביות במקומות רבים בארץ ובעולם, זכיתי לעצתם המחכימה, לחברותם הנלבבת, לתמיכתם המתעניינת, ולסיועם הנדיב של אנשים רבים בהיבטים שונים הקשורים בליבון הדברים, בהצגתם הפומבית, בהעלאתם על הכתב, בהעמדתם למבחן הביקורת ובהבאתם לדפוס. מן הנמנע להזכיר את כל השותפים לענייני בלימוד מקורותיה הנשכחים של המחשבה היהודית לדורותיה, שעלו מתהום הנשייה לא מכבר, ולציין את שמם של כל הלוקחים חלק בעיון בנתיביה הלא נודעים בשדה היצירה המיסטית בשלהי העת העתיקה ובהבאתה לידיעת הציבור המשכיל בעל פה ובכתב, ולפרט את זכויותיהם הרבות ואת חובי להם בהקשרים שונים. אך אני מבקשת להכיר תודה לעמיתים, חברים וידידים שלמדתי מדבריהם בעל פה ובכתב ונהניתי מעצתם הטובה, מקריאתם הביקורתית, ומשיתוף פעולה פורה עמהם לאורך שנים של קשרי עבודה וידידות – פרופ' יוסף דן ופרופ' פול מנדס-פלור, פרופ' עמנואל טוב, פרופ' דניאל שוורץ, פרופ' ישראל יובל ופרופ' עודד עיר-שי מהאוניברסיטה העברית בירושלים. פרופ' עדה רפפורט-אלברט מיוניברסיטי קולג' בלונדון, וד"ר אסי פרבר-גינת מאוניברסיטת חיפה, פרופ' סנפורד מרגוליס וד"ר שמעון בראנד מאוברלין קולג', פרופ' הירושי איצ'יקאווה מאוניברסיטת טוקיו, פרופ' נורמן גולב מאוניברסיטת שיקגו, פרופ' אלן סיגל מאוניברסיטת קולומביה, פרופ' אפריל די-קוניק מאוניברסיטת רייס, טקסס, פרופ' מרק ורמן מאוניברסיטת רייט, אוהיו, פרופ' ארנולד באנד מאוניברסיטת קליפורניה בלוס אנג'לס, פרופ' סטיבן כ"ץ מאוניברסיטת בוסטון, פרופ' ארתור מילמן וד"ר יהודית נוה מבוסטון, פרופ' דפנה ארבל מאוניברסיטת קולומביה הבריטית בוונקובר, ד"ר רענן בוסתן מאוניברסיטת קליפורניה בלוס אנג'לס, פרופ' חננאל מאק מאוניברסיטת בר-אילן, פרופ' חמוטל בר-יוסף ופרופ' חביבה פדיה מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, דוד לוביש ודניאל שפיצר מירושלים, קוני ובר, קולט ליטמן, ג'ורג טולוק, זיאנט מוס ולודו קראדוק מהוצאת ספריית ליטמן לתרבות יהודית באוקספורד, הרב פרופ' נפתלי רוטנברג וד"ר יותם בנימין ממכון ון ליר בירושלים, ואחרון חביב,

מגן ברושי, אוצר המגילות הגנוזות בהיכל הספר בירושלים. אני מודה להנהלת מכון ון ליר בירושלים על ההזמנה לשאת דברים על מגילות מדבר יהודה בסדרת "הקשרים", ועל ההזדמנות לשתף את הציבור הרחב בהיבטיו השונים של הדיון המחקרי בנושא שנוי במחלוקת, המרחיב את גבולות הזיכרון המשותף והזיכרון החלופי של העם היהודי לתחומים שאינם ידועים די הצורך. אני אסירת תודה לקהל שהשתתף בהרצאות אלה, אשר הביע התלהבות ועניין רב, והאיץ בי להרחיב את מעגל ההרצאות על היצירה הכוהנית במגילות מדבר יהודה, ועל הזיכרון המיסטי הקשור בזמן מקודש, במקום מקודש ובפולחן מקודש, ולהשלים את הוצאתו לאור של הספר המיוסד עליהן. תודתי שלוחה לד"ר שמשון צלניקר ולפרופ' גבריאל מוצקין, מנהלי מכון ון ליר בירושלים בעבר ובהווה, על שהעמידו את המכון לרשות השיג ושיח המדעי הפונה לציבור הרחב ועל חלקם בהוצאת הספר לאור.

אני מודה מקרב לב לנילי לנדסברגר, עורכת הלשון של הספר, לשרה סורני, העורכת המפיקה ומנהלת מחלקת הפרסומים של מכון ון ליר בירושלים, וליונה רצון, מתאמת ההפקה, על עבודתן המסורה ולאנשי הוצאת הקיבוץ המאוחד על הפקת הספר. יעמדו כולם על התודה והברכה.

רחל אליאור

האוניברסיטה העברית בירושלים

ערב שבועות תשס"ז